

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ AKTARMA SORUNLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Arş. Gör. Orhan BALDANE

Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Denizli/TÜRKİYE, obaldane@pau.edu.tr.

Türkçe, terim olarak dar anlamıyla sadece Türkiye Türkçesini ifade ederken geniş anlamıyla bütün Türk lehçelerini tek bir çatı altında toplamaktadır. Türkçenin kollarının her birini ayrı birer dil olarak kabul eden araştırmacılar bahsi geçen kolların adlandırılmasında Türkçe, Azerice, Kazakça, Tuvaca vb. terimleri tercih etmektedirler. Yani bu görüşün temsilcileri Türkçe terimini dar anlamıyla kabul ederek sadece Türkiye’de konuşulan resmî dilin adı olarak değerlendirmektedirler. Türk lehçelerinin her birine ayrı bir ad verme ve genel Türkçeyi başka bir terimle ifade etme çabaları Rusya’da başlamıştır. Rusça Turetskiy-Tyurskiy terimleri bu amaçla kullanılmış ve bunlara karşılık olarak İngilizcede Turkish-Turkic terimlerinden istifade edilmiştir (Ercilasun 2007: 7-8). Türkçenin kollarını lehçe olarak kabul eden araştırmacılar ise Türkçe terimini öncelikle genel anlamıyla kabul etmekte ve kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra Türkçenin lehçelerini adlandırırken de olası karışıklıkları engellemek için boy adlarından ya da yaşanan coğrafyaların adlarından yararlanılarak Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tuva Türkçesi vb. terimlere başvurumaktadırlar (Ercilasun 2007: 9). Burada bahsi geçen görüşlerin dayanak noktaları her ne olursa olsun, Türkçenin ya da Türk dillerinin tarih boyunca çok geniş bir arazide oldukça kalabalık bir nüfus tarafından konuşulduğu ve yazıldığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Milyonlarca kilometrelik alanda yaşayan Türklerin dili, edebiyatı ve folkloruyla ilgili modern anlamda bilimsel çalışmaların tarihi ise fazla geriye gitmemektedir. Türkoloji olarak adlandırılan saha ancak 19. yüzyıldan sonra bilimsel bir disiplin olabilmıştır. Elbette 19. yüzyıldan önce de birtakım çalışmalar vardı. Örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda Os-

manlı Devleti’nin ulaştığı siyasi ve askerî güçle doğru orantılı olarak birçok Avrupalı araştırmacı tarafından Türkçeyi öğrenmeye ve öğretmeye yönelik sözlükler ve gramerler hazırlanmıştır (Eren 1998: 29-34). Ancak bu dönemlerde Türkoloji sahasının bağımsız bir bilim dalı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türkoloji araştırmaları tarihinde Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff önemli bir yere sahiptir (Temir 1991). Araştırmacıların genelinde üzerinde hemfikir olduğu görüşe göre Türkoloji çalışmalarını Radloff öncesi ve Radloff sonrası olarak ikiye ayırmak mümkündür. Türkoloji sahası özellikle 19. yüzyılın sonlarında Orhun Yazıtları’nın deşifre edilmesiyle birlikte popülerlik kazanmıştır. Yine aynı yıllarda Doğu Türkistan bölgesine başta Alman, Rus, Fransız ve İngiliz heyetlerinin gerçekleştirdiği ilmi seyahatlerde Türkçeye ait sandıklar dolusu el yazması eserlerin bulunması (Ligeti 1998), özellikle Avrupa bilim çevresinin dikkatini Türkoloji sahasına yöneltmiştir. Bu dönemde Türkoloji, Willy Bang Kaup gibi araştırmacıların faaliyetleriyle modern araştırma yöntemlerinin tatbik edildiği bir çalışma alanı hâline gelmiştir.

Bahsi geçen dönemlerde Türk dünyasında Türkoloji çalışmalarının merkezi ise Kazan şehridir. 1804 yılında kurulan Kazan Üniversitesinde dünyaca ünlü Türkologlar çalışmakta ve bu isimler yeni öğrenciler yetiştirmekteydi. Kazan ayrıca Çarlık Rusyası altında yaşayan diğer Türk topluluklarındaki öğrenciler için de bir cazibe merkezi olmuştu. Osmanlı Devleti sınırları içinde Türkoloji sahasına yönelik ilk ciddi çalışmalar ise 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Bu yıllarda Ahmet Vefik Paşa ve Şemsettin Sami gibi isimler ön plana çıkmıştır.

Çarlık Rusyası’nın yıkılması ve ardından devam eden süreçte Türk topluluklarının büyük bir kısmının Sovyetler Birliği çatısı altında kalmasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Türkler ile Sovyetler Birliği’ndeki Türkler arasındaki ilişkiler en aza inmiştir. Bu süreçte Türkiye’de Türkoloji çalışmaları üniversite düzeyinde gelişmeye başlamış ve tarihi Türk lehçelerinden metin neşirleriyle birlikte gramer, sözlük ve diyalektoloji çalışmalarına ağırlık verilmiştir.

Sovyetler Birliği’ndeki Türk topluluklarıyla iletişimin zayıflığı ve kaynaklara erişmenin zor olması gibi sebeplerle Türkiye’de çağdaş Türk

lehçeleriyle ilgili çalışmalar uzun yıllar beklenen seviyede gelişmemiştir. 1970'li yıllardan itibaren Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un danışmanlığını üstlendiği tezlerde ve kendi çalışmalarında Türk dünyasını bir numaralı araştırma konusu yapması ve Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın başta Azerbaycan Türklerinin edebiyatı olmak üzere Türkiye dışındaki Türklerin edebiyatlarına yönelik detaylı incelemeleri Türkiye'de daha sonraki yıllarda yapılacak olan çağdaş Türk lehçeleri çalışmalarına zemin hazırlamıştır.

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından özellikle bağımsız olan Türk devletleriyle kurulacak ilişkiler için yetişmiş eleman ihtiyacı doğmuştur. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları adı verilen bölümlerin üniversitelerde eğitim faaliyetlerine başlaması ise bu ihtiyacın bilimsel alandaki karşılığı olmuştur. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin kurulmasıyla birlikte Türkiye Türkolojisinin önüne uçsuz bucaksız bir araştırma sahası açılmıştır. Böylece kısa zamanda birçok Türk dünyası uzmanı yetişmiştir. Bu uzmanlar konuşur sayısı fark etmeksizin bütün Türk topluluklarına ait gramerleri ve sözlükleri neşretmiş, Türk dünyasından birçok destan metnini araştırmacıların kullanımına sunmuşlardır.

Bu bölümlerin kurulmasıyla birlikte dikkati çeken gelişmelerden biri de Türkiye'de o zamana kadar çok az sayıda olan aktarma faaliyetlerinin artmaya başlamasıdır. 1991'e kadar başka bir Türk lehçesinden Türkiye Türkçesine aktarılan edebî eserlerin sayısı sınırlıydı. 1991'den sonraki süreçte aktarma çalışmaları hız kazandı ve günümüze kadar uzanan yaklaşık 30 yıllık süreçte diğer Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine yüzlerce eser aktarıldı. Böylece Türk dünyasından birçok yazar Türkiye'deki okuyucuyla buluşmuş oldu.

Her ne kadar birbirleri arasında aktarma yapılan lehçeler Türkçenin kolları olsa da tam anlamıyla iyi bir aktarmanın yapılabilmesi için bazı hususlara da ayrıca dikkat etmek gerektiği ortadadır. Bu düşünceyle lehçeler arası aktarmalarda dikkat edilmesi gereken hususların sıralandığı birçok araştırma yayımlanmıştır (İlker 1999; Uğurlu 2000; Kirişçiöğlü 2006; Adıgüzel 2012 vb.). Bu konuyla ilgili doktora tezleri de hazırlanmıştır (Karadoğan 2004; Eker 2012). Bununla birlikte aktarmalarda dikkat edilmesi gereken unsurlardan sadece birinin üzerinde geniş bir şekilde durulduğu çalışmalar da mevcuttur. Örneğin yalancı eş değerlik kaynaklı ak-

tarma sorunları birçok çalışmaya tek başına konu olmuştur (Ersoy 2007; Ergönceç Akbaba 2007; Ar-nazarov 2008; Yıldız 2009; Ersoy 2012 vb.).

Lehçe ve dil tartışmalarında olduğu gibi aktarma hususunda da bir terim karmaşası vardır (Eker 2012: 28-30). Bu tür çalışmalarda aktarma ve çeviri terimleri kullanılmaktadır. Çalışmalar genel olarak tarandığı zaman lehçeler arasında yapılanlar için aktarma, diller arasında yapılanlar için ise çeviri teriminden istifade edildiği görülmektedir. Ancak bu konuda da bir sınır çizilebilir mümkün değildir. Bazen yazardan bağımsız olarak yayınevlerinin tercih ettiği terimler de kullanılabilir.

Aktarma sorunlarıyla ilgili bahsi geçen araştırmalarda başlıca vurgulanan husus aktarma yapacak kişilerin hem kaynak lehçeyi hem de hedef lehçeyi çok iyi bilmesi gerektiğidir. Her iki lehçeyi anlamak ya da her iki lehçenin de konusuru olmak tek başına yeterli değildir. Aktarma yapacak kişilerin iki lehçenin de gramerlerindeki istisnai durumlara, günlük dil kullanımına, atasözleri ve deyimler gibi kalıp ifadelerine hâkim olması gerekmektedir. Bunların yanı sıra Türk lehçeleri arasında aktarma yapacak kişilerin her iki lehçenin yazım ve noktalama kurallarını da ayrıntılarıyla bilmesi gerekmektedir. Örnek vermek gerekirse, Azerbaycan Türkçesindeki tekrar gruplarında kelimelerin arasında çizgi yer almaktadır (Örn: söz-söhbət) (Baldane 2018: 227). Yine Azerbaycan Türkçesinde soru eki, önüne geldiği kelimeyle bitişik yazılmaktadır (Örn: vacibdirmi?) (Baldane 2018: 230). Ancak bu kurallar Türkiye Türkçesi için geçersizdir. Bu tür durumlarda kaynak lehçedeki yazım ve noktalama kurallarının hedef lehçedeki karşılığının ne olduğunu doğru tespit etmek ve aktarma metninde hedef lehçenin yazım ve noktalama kurallarını uygulamak gerekir.

Araştırmalarda üzerinde sıkça durulan hususlardan bir diğeri ise yalancı eş değerlik konusudur. Mustafa Uğurlu (2011: 1879) yalancı eş değerlik meselesini "kaynak ve hedef anlaşma birimlerinde bulunan ve eş değer gözüken kelime, yapı ve dizim birimlerinin eş değer olmaması durumu" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Uğurlu (2011), yalancı eş değer kelimeleri kendi içinde de ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi kavram alanı tam örtüşmeyen kelimeler, ikincisi ise kavram alanı hiç örtüşmeyen kelimelerdir. Kavram alanı tam örtüşmeyen kelimeler kısmi yalancı eş değerlik, kavram alanı hiç örtüşmeyen kelimeler ise tam yalancı eş değerlik olarak değerlendirilmektedir.

Türk lehçeleri arasında yapılan aktarmalarda da yalancı eş değerlik durumuyla fazlaca karşı karşıya kalınmaktadır. Aktarma yapacak kişilerin en çok dikkat etmesi gereken durumlardan biri yalancı eş değer olan kelimelerin tespit edilmesi ve aktarma esnasında karşılık olarak doğru kelimelerin tercih edilmesidir. Yalancı eş değer kelimelere farklı lehçelerden şu örnekler verilebilir:

Çuv. T. avlan- “evlenmek”; TT. avlan- “ava çıkmak, ava gitmek” (Ersoy 2007: 63)

Karay T. aldat- “yalancı cezalandırmak”; TT. aldat- “beklenmedik bir davranışla yanıltılmak” (Yıldız 2009: 615).

Nog. T. bayagı “demin, biraz önceki”; TT. bayagı “basit, adi” (Ergönenç Akbaba 2007: 156).

Yalancı eş değer kelimelerden kaynaklanan sorunların yanı sıra yanlış kelime seçimine bağlı sorunlardan da söz edilebilir. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse, Azerbaycan Türkçesinde kullanılan uzaqgörən, birleşik bir kelimedir. Bu kelimenin yapısında bulunan uzak ve gören kelimeleri Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır. Ancak buna bağlı olarak bu kelimenin Türkiye Türkçesine uzakgören şeklinde aktarılması yanlış olacaktır. Bu kelime Türkiye Türkçesine ileri görüşlü şeklinde aktarılmalıdır. Kelime seçiminde titiz davranıldığı takdirde aktarma metni hedef lehçenin okuyucuları için de daha anlaşılır olacaktır.

Konuyla ilgili çalışmalarda dikkat çekilen bir başka husus da fiil-tamlayıcı ilişkisine bağlı durumlardır. İstem terimiyle de ifade edilen bu ilişki lehçeler arası aktarmalarda daima göz önünde tutulmalıdır. Çünkü aynı fiil, ya da aynı anlamı karşılayan fiiller her iki lehçede yer alsada, bazen fiillerin tamlayıcılarla ilişkisini kuran hâl ekleri farklılaşabilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde “nişanlamak” anlamına gelen söz kes- fiili Kazak Türkçesinde ayttır- şeklinde kullanılmaktadır. Bu fiiller aynı kavramı karşılamalarına rağmen istem bakımından farklılıklar sergilemektedir. Bunlardan söz kes- fiili yönelme hâli eki almış bir tamlayıcıya ihtiyaç duyarken (Örn: ...ê söz kes-) ayttır- fiili belirtme hâli eki almış bir tamlayıcıya (Örn: ...di ayttır-) ihtiyaç duymaktadır (Uğurlu 2000: 74). Bu gibi farklılıklar tespit edildiği zaman fiil-tamlayıcı ilişkisi kaynak lehçedeki gibi değil hedef lehçedeki gibi kurulmalıdır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin en doğru yapılarla karşılanabilmesi meselesi de aktarma çalışmalarında karşılaşılan önemli sorunlardandır. Kalıplaşmış dil birimlerinin içinde deyim, atasözü, ikileme ve kalıp sözler olarak adlandırılan yapıları ele almak mümkündür (Gökdayı 2008). Türk lehçelerinde de birçok ortak deyim, atasözü, ikileme ve kalıp söz olsa da kimi zaman aynı kavramı karşılayan bir kalıplaşmış dil biriminin farklı varyantlarla kullanılması söz konusudur. Örneğin Türkiye Türkçesinde “Sürüden ayrılanı kurt kapar” şeklinde kullanılan atasözü Başkurt Türkçesinde “Ayrılgandı ayıv aşar, bülingendi büre aşar.”, Gagavuz Türkçesinde “Sürüden ayrılanı canavar alır.”, Kırgız Türkçesinde “Bölüngöndü börü ceyt.” gibi varyantlarla kullanılmaktadır (Çobanoğlu 2004: 435). Kalıplaşmış dil birimlerinin karşılanmasında da hedef lehçedeki karşılıklar iyi tespit edilmelidir. Çünkü kalıplaşmış dil birimlerinin en önemli özelliklerinden birisi yapılarında bulunan kelimelerin ve bu kelimelerin yerlerinin kolay kolay değişmemesidir (Gökdayı 2008: 92-93). Örneğin ipe un sermek deyimini hiçbir zaman ipe un dökmek, ya da urgana un sermek gibi bir kullanıma sahip olamaz. Bu kullanımlar gramerce kurallı olsalar da Türkiye Türkçesi söz konusu olduğunda lehçe içi düzlemde anlamsız yapılarıdır.

Çağdaş Türk lehçeleri arasında yapılacak olan aktarmalarda dikkat edilmesi gereken hususlar elbette burada değinilenlerden daha fazladır. Ancak bu yazıda üzerinde durulan noktalar aktarmalarda en çok karşılaşılan sorunlar oldukları için konuyla ilgili çalışmaların neredeyse tamamında öne çıkarılmaktadır. Aktarma yapacak kişilerde bulunması gereken özellikler konusunda da araştırmacılar çoğunlukla ortak paydada buluşmaktadır. Aktarılacak metindeki anlam bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla aktarma çalışmalarında bu hususların tamamına dikkat edilmesi okuyucuların en doğru metne ulaşmalarını sağlayacak ve değerlendirmelerin daha isabetli yapılmasına imkân verecektir.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, Sedat (2012) “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 47, ss. 51-56.
- Arnazarov, Seyitnazar (2008) “Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eş-değerlik”, Gazi Türkiyat, S. 3, ss. 31-49.
- Baldane, Orhan (2018) “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine Notlar”, XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı-Bildiriler Kitabı, ss. 223-232.
- Çobanoğlu, Özkul (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Ankara: AKM Yayınları.
- Eker, Ümit (2012) Eski Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Lehçe İçi Aktarma Sorunları, Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, Ahmet Bican (Ed.) (2007) Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ.
- Eren, Hasan (1998) Türklük Bilimi Sözlüğü – I. Yabancı Türkologlar, Ankara: TDK Yayınları.
- Ergönenç Akbaba, Dilek (2007) “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, Bilig, S. 42, ss. 151-176.
- Ersoy, Feyzi (2007) “Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler”, Türkbilig, S. 14, ss. 60-68.
- Ersoy, Habibe Yazıcı (2012) Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gökdayı, Hürriyet (2008) “Türkçede Kalıp Sözcükler”, Bilig, S. 44, ss. 89-110.
- İlker, Ayşe (1999) “Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Başlı Düşünceler”, III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı – 1996, Ankara: TDK Yayınları, ss. 553-560.
- Karadoğan, Ahmet (2004) Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kirişçioğlu, Mehmet Fatih (2006) “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler”, S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 20, ss. 21-35.
- Ligeti, Louis (1998) Bilinmeyen İç Asya, 2. Baskı, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara: TDK Yayınları.
- Temir, Ahmet (1991) Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri (Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri), Ankara: TDK Yayınları.
- Uğurlu, Mustafa (2000) “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı”, Bilig, S. 15, ss. 59-80.
- Uğurlu, Mustafa (2011) “Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi – Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi - IV, Ankara: AYK Yayınları, ss. 1877-1890.
- Yıldız, Hüseyin (2009) “Karay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler”, Gazi Türkiyat, S. 5, ss. 611-659.